

Психолого-педагогічні особливості старшокласників як фактор ризику виникнення дезадаптації

У статті аналізуються психологічні та педагогічні особливості старшокласників та фактори ризику виникнення дезадаптації (медико-біологічні, психологічні, соціальні).

Ключові слова: *старші підлітки, дезадаптація, соціально-психологічна дезадаптація, шкільна дезадаптація, типи дезадаптованих підлітків.*

Актуальність проблеми. Сучасний період розвитку українського суспільства характеризується змінами, що охоплюють усі сфери людського життя. На тлі цих змін саме діти перебувають у найтяжчому становищі. Кризові явища в сім'ї, падіння життєвого рівня, психоемоційне перевантаження батьків, загострення міжнаціональних конфліктів, різкий поворот в ціннісних орієнтаціях суспільства, зняття багатьох моральних заборон негативно позначаються на благополуччі неповнолітніх. Різке зниження соціальних гарантій для дітей і підлітків в життєво важливих сферах духовного і фізичного розвитку, віддалення школи від дітей з важкими долями (інваліди, біженці), посилення зайнятості батьків веде до зростання бездоглядності, підвищує ризик потрапляння дітей в асоціальне середовище. Саме тому, інтерес до факторів ризику виникнення дезадаптації значно зріс, що й обумовило актуальність більш ретельного дослідження проблеми. В результаті дії всіх названих факторів спостерігається різке зростання дезадаптації дітей і підлітків, що виражається в широкому спектрі негативних проявів.

---

¹⁵ Хоронжук Валентина Іванівна, аспірант; Миколаївський національний університет ім. В. О. Сухомлинського

Аналіз останніх досліджень. Багато дослідників розглядають фактори й умови, що приводять до ситуації дезадаптації. Так, серед численних факторів, що визивають дезадаптацію, науковці виділяють сукупність педагогічного і власне шкільного впливів, яким належить провідна, вирішальна роль (Т.Белавіна) [1]; проблеми, пов'язані з неуспішністю дитини в основному виді діяльності в період становлення характеру – у навчанні (Р. Овчарова) [6]. До соціальних передумов відносять: негативні впливи шкільного середовища на дитину (М. Фіцула, Д. Романовська, Л. Боярин) [12; 9]; до соціальних факторів відносять як сімейні (конфлікти, алкоголізм), так і шкільні (конфлікт із педагогами, неврахування ними особистісних особливостей дітей, неприйняття в колективі однокласників) (Н. Вострікова) [10]. Взаємозв'язок між психофізіологічними особливостями учнів старшого шкільного віку та їх сприйнятливостю до негативних і ризикованих форм поведінки проаналізований в статті О. Плевако [8]. Медико-біологічні фактори шкільної дезадаптації та її найпоширеніші ознаки й причини охарактеризовані в працях І.Клименка та О. Дмитрієвої [3-4]. Однак, під час дослідження шкільної дезадаптації звертається увага на окремі аспекти цього явища, наприклад, стомлювання, поведінкові порушення, неуспішність і труднощі у навчанні, без достатнього урахування всього комплексу соціальних та психолого-педагогічних механізмів, які визначають зміст і спрямованість дезадаптаційного процесу, і знання яких дає змогу моделювати адекватні стратегії подолання дезадаптації в шкільному віці.

Мета статті – проаналізувати психологічні та педагогічні особливості старшокласників, визначити фактори ризику виникнення дезадаптації. Розглянути сутність, причини та форми прояву шкільної дезадаптації, охарактеризувати типи дезадаптованих підлітків.

Виклад основного матеріалу. Зазнаючи психолого-педагогічні особливості старшокласників варто охарактеризувати ті зміни, які відбуваються в організмі дітей. Старшокласники вступають на особливу сходинку вікового розвитку період ранньої юності. Фізичний розвиток в юнацькому віці загалом завершується, закінчується статеве дозрівання більшість хлопців і дівчат цього віку же в постпубертатному періоді, але з точки зору розвитку психіки, рання юність час найважливіших і принципових Ці перетворення відбуваються у сфері розвитку самосвідомості й ідентичності. Старшокласник перебуває під впливом двох суперечливих тенденцій. Одна з них це встановлення тісніших міжособистісних контактів, посилення орієнтації на групу, а інша полягає в тому, що зростає самостійність, ускладнюється внутрішній світ, формуються особистісні властивості.

Особливо важлива деталь психологічного розвитку підлітків і старшокласників відкриття ними свого «Я». З ним пов'язане поступове набуття досвіду інтроспективного самоаналізу. Як відомо, суть «Я» полягає не в простому відображенні якихось своїх зовнішніх чи внутрішніх даних. Це соціальна настанова, ставлення людини до самої себе, що включає різні компоненти: пізнавальний знання себе, уявлення про свої зовнішні і внутрішні якості; емоційний оцінка цих якостей і пов'язана з нею самоповага (чи неповага); поведінковий практичне ставлення до себе.

Основним результатом розвитку особистості у підлітковому і старшому шкільному віці є закладання та формування базових моральних та соціальних настановлень дорослої особистості. Брак життєвого досвіду, нечітка спрямованість прагнень і переконань нерідко створюють для старшокласника низку труднощів, у тому числі й при спілкуванні з оточенням.

Відчуття дорослості виражає нову життєву позицію старшокласника стосовно себе, інших людей і світу загалом. Специфічна соціальна активність при цьому проявляється у помітній схильності до засвоєння норм, цінностей і способів поведінки, які наявні у світі дорослих та в їх стосунках. Це відчуття визначає поведінку, прагнення, переживання і афективні реакції старшокласника, серед яких особливе місце належить самосвідомості. Для старшокласника можуть стати привабливими й зовнішні ознаки дорослості: стиль поведінки дорослих, паління, гра в карти, вживання алкоголю, особливий лексикон, мода в одязі, зачісках, форми відпочинку, розваг, стосунки між чоловіком і жінкою тощо. Підліткові хочеться бути дорослим, і він прагне діяти, як дорослий. Скажімо, починає палити, вживати спиртне, переходить від теорії інтимних взаємин до практики. Зрозуміло, така поведінка не робить старшокласника дорослим. Він просто імітує дорослість, і такі прояви є прагненням самоствердитися, виділитися з-поміж інших, посісти своє місце в суспільстві [8, с. 164].

Старшокласники потребують від школи допомоги у визначенні майбутньої професії. На жаль, така потреба часто виявляється невирішеною. Крім того, у старшокласників, котрі зробили професійний вибір, зростає критичність щодо шкільної програми, вони для себе чітко ділять предмети на «потрібні» й «непотрібні», що не може не позначатися на ефективності навчання. Головне психологічне новоутворення відкриття свого внутрішнього світу. Найважливіша особливість юнацької самосвідомості формування часової перспективи. Нерідко у своїх думках і відчуттях старшокласники вже поза школою, тому сприймають її відвідування за прикру необхідність.

Враховуючи, що в школі діти проводять значну частину свого життя (10-11 років, навчаючись від 6-7 до 16-17 років) важливо, щоб вони змогли нормально адаптуватися до умов включення в систему відносин з дорослими, однолітками, вчителями, а отже і навчальний процес. Школа як один з головних інститутів соціалізації дозволяє визначити ступінь адаптації дитини до вимог суспільства в цілому і певній віковій групі зокрема. Тому важливо розглянути сутність, причини та форми прояву саме *шкільної дезадаптації*.

Коли мова йде про шкільну адаптацію, маємо усвідомлювати, що це складний процес, який поєднує у собі адаптацію функціональну, навчальну та соціально-психологічну. Під *функціональною адаптацією* розуміють пристосування особистості дитини до виконання обов'язків, зумовлених функціональним призначенням навчальної діяльності. Під *навчальною* – пристосування до умов навчання в освітніх закладах. Щодо *соціально-психологічної адаптації*, то її визначають як найбільш оптимальне пристосування дитячої психіки до умов шкільного середовища шляхом засвоєння і прийняття цілей, цінностей, норм і стилів поведінки, прийнятих у даному середовищі [7].

Таким чином невідповідність соціопсихологічного і психофізіологічного статусу (або можливостей) школяра вимогам ситуації життєдіяльності, що, у свою чергу, не дає змоги йому адаптуватися в умовах навчально-виховного процесу школи визначається як шкільна дезадаптація (не плутати з соціально-психологічною).

Поняття *«соціально-психологічна дезадаптація»* охоплює ширше коло порушень, які можуть виникати у дитини під дією різноманітних складних соціальних умов і обставин життя та розвитку (сирітство, конфлікти в сім'ї, зміна місця проживання або звичної обстановки, тривала хвороба тощо).

Під шкільною дезадаптацією слід розуміти тільки ті порушення і відхилення, які виникають у школі або є спровокованими школою, тобто пов'язані з навчальною діяльністю, навчальними успіхами, поведінкою дитини в школі та вдома під час виконання домашніх завдань.

Шкільну дезадаптацію можна розглядати з трьох позицій як процес, як прояв, як результат. Для *дезадаптації як процесу* властиве зниження адаптаційних можливостей дитини в умовах школи. *Дезадаптація як прояв* це характеристика нетипової поведінки і поганого емоційно-психологічного стану учня. Нарешті *дезадаптація як результат* це невідповідність поведінки і навчання віковим соціальним нормам порівняно з більшістю ровесників [9, с.17].

Кажучи про форми прояву шкільної дезадаптації, і лікарі, і педагоги, і психологи до її зовнішніх ознак відносять:

- неуспішність в навчанні по програмах відповідних віку дитини, що включає такі ознаки, як хронічна неуспішність, а також недостатність і уривчастість загальноосвітніх відомостей без системних знань і навчальних навичок (когнітивний компонент шкільної дезадаптації);
- порушення емоційно-особистісного ставлення до навчання, вчителів, життєвої перспективи, пов'язаної з навчанням: пасивно-байдуже, негативно-протестне, демонстративно-зневажливе ставлення, агресія (емоційно-оціночний, особовий компонент шкільної дезадаптації);
- повторювані, складні для корекції порушення поведінки (відмова підкорятися загальноприйнятим правилам шкільного життя, стійка антидисциплінарна поведінка з активним протиставленням себе однокласникам, учителям; «вандалізм»). Поведінковий компонент шкільної дезадаптації [4, с. 41].

Шкільна дезадаптація є результатом порушеної взаємодії особистості школяра й середовища. Роль факторів грають особливості психологічного клімату у педагогічному колективі, особистісні характеристики вчителів, адміністрації й персоналу школи, психогігієнічні фактори навчального процесу, взаємини у родині, психічне здоров'я батьків школяра, між персональні відносини у середовищі однолітків і т.п. Будь-який з перерахованих факторів може створювати передумови для виникнення шкільної дезадаптації, але центральне місце у її поведінці все-таки має психічний фактор особливості особистості дитини у всьому їхньому різноманітті у процесі становлення й взаємодії з середовищем. Також слід розуміти, що вищенаведені розлади можуть не бути лише наслідком дезадаптованості. Таким чином, основними критеріями дезадаптованості, є: нервово-психічне напруження, стан підвищеної тривоги й фрустрації, негативне ставлення до себе.

Серед причин дезадаптації найпоширенішими є наступні:

- особливості дитини (особистісні особливості, особливості когнітивної сфери), а з іншого особливості мікро- і соціального оточення й неадекватні умови шкільного навчання;
- соматичне та психічне здоров'я дитини, тобто в органічному стані ЦНС, нейробіологічних закономірностях формування мозкових систем.
- мінімальні мозкові дисфункції (ММД). Наразі ММД розглядаються як особливі форми дизонтогенезу, що характеризуються віковою незрілістю окремих вищих психічних функцій та їх

дисгармонійним розвитком. При цьому необхідно мати на увазі те, що вищі психічні функції, як складні системи, не можуть бути локалізовані у вузьких зонах мозкової кори або в ізольованих клітинних групах, а мають охоплювати складні системи зон, що працюють спільно, кожна з яких робить свій внесок у здійснення складних психічних процесів і які можуть розташовуватися в зовсім різних, іноді досить віддалених одна від одної ділянках мозку;

– низький рівень розвитку загальних здібностей, не сформованість потребнісно-мотиваційної сфери, високий рівень амбіцій на тлі низьких можливостей. Причиною шкільної дезадаптації також можуть бути неврози й невротичні реакції. Головною причиною невротичних страхів, різних форм нав'язливих станів, сомато-вегетативних розладів, істеро-невротичних станів є гострі або хронічні ситуації, що травмують психіку. Важливим фактором, що призводить до формування неврозів і невротичних реакцій, можуть бути такі особливості дітей як: тривожність, недовірливість, підвищена виснажливність, демонстративне, агресивна поведінка [3, с.18-19].

Існує безліч термінів, що позначають дезадаптованих дітей і підлітків: важкі, педагогічно запущені, важковиховувані, діти з поведінкою, що відхиляється, діти, схильні до правопорушень, соціально занедбані діти, діти-інваліди, діти-біженці, дезадаптовані діти і т. д.

На думку таких авторів, як Н.Ю. Максимова і О.Л. Мілютіна термін «важковиховуваний» відображає суть процесу соціальної дезадаптації, який включає три елементи: вихователь, дитина і їх взаємодія. Важковиховувана виявляється в опірності дитини педагогічним діям дорослого, вона є наслідком недостатнього засвоєння дитиною позитивного соціального досвіду [5, с. 243-244].

Проведені психологами і медиками дослідження показують, що, по-перше, далеко не всі діти, що порушують норми поведінки, є важковиховуваними; по-друге, безвідповідальне відношення до навчання, пропуски уроків, неприязнь до школи не завжди пов'язані з важковиховуваністю; по-третє, ступінь важковиховуваності дитини не завжди визначається тим, як часто він порушує норми поведінки і наскільки інтенсивні ці порушення.

Таким чином, в загальній масі неповнолітніх з соціально дезадаптованою поведінкою необхідно виділяти наступні групи: діти, які є дійсно важковиховуваними, і діти, негативні прояви яких викликані двома іншими елементами виховного процесу – самим вихователем і характером взаємодії вихователя і виховуваного.

Залежно від детермінантоціальної дезадаптації можна виділити наступні типи важких підлітків:

1-й тип - підлітки, у яких опірність педагогічним діям обумовлена недостатньою сформованістю особистісних структур, низьким рівнем розвитку моральних уявлень і соціально схвалюваних навичок поведінки (педагогічна занедбаність).

Педагогічна занедбаність виникає як наслідок виховання за типом гіпопротекції. Розпізнавання цього типу важковиховуваної можна почати вже за зовнішнім виглядом дитини: недоглянуті, неакуратно одягнені, часто в стоптаному взутті, вони відразу справляють враження дітей, яким батьки приділяють мало уваги. Звичайно це діти з неблагополучних або неповних сімей, де основним чинником виховання є негативний життєвий досвід.

Дезадаптація таких дітей починається з неуспіхів в навчанні. Оскільки в сім'ї їм приділяли мало уваги, готовність до школи не була сформована. Уміння долати труднощі, довільна саморегуляція, навички спілкування, моральні норми і етичні установки, властиві їм благополучним одноліткам, також відсутні або нерозвинені, спотворені. Тому перші ж невдачі, викликаючи негативні емоційні переживання, каталізуються в агресію, фіксуються як образа, несправедливість. Негативні оцінки, які така дитина отримує від вчительки, ведуть до порушення відносин, спотвореному характеру взаємодії вихователя і виховуваного. До підліткового віку такий тип взаємодії, розповсюджується на всіх вчителів, на школу взагалі.

Особистісні особливості підлітків, що відносяться до типу педагогічно запущених, відрізняються несформованістю, незрілістю, що пояснюється відсутністю правильного педагогічного керівництва, належній організації життєвого простору, неоліком уваги, любові і підтримки з боку значущих дорослих, перш за все батьків; вони здатні усвідомлювати свої проблеми і часто самі прагнуть змінити себе, підсвідомо відшукуючи зовнішні стимули і форми організації своєї поведінки.

2-й тип – опірність педагогічним діям обумовлена порушеннями функціонування вищої нервової діяльності. Це, перш за все діти, яким властиві відхилення в емоційних і вольових процесах, аномалії в становленні характеру (акцентуація характеру), що при повному збереженні інтелекту створює великі труднощі в спілкуванні, учбовій і трудовій діяльності. Тут мова йде не про психопатологію, а про тих абсолютно здорових підлітків, у яких яскраво виражені риси певного характерологічного типу. При цьому природні реакції підліткового віку: емансипації, захоплення, реакції, обумовлені сексуальним потягом, можуть набувати патологічного характеру різного ступеня вираженості. Ці

відхилення часто бувають тимчасовими, обумовленими органічними змінами підліткового віку [2, с. 183].

Виникнення даного типу важковихованості, обумовлене відхиленнями в розвитку вищої нервової діяльності, не можна однозначно пов'язувати з яким-небудь неправильним типом сімейного виховання. Як вже ясно з визначення, першопричина лежить в особливостях функціонування психіки, властивих самій дитині від народження. Проте, безумовно, неправильні виховні дії батьків матимуть ще тяжчі наслідки, ніж відносно здорових дітей. Більш того, залежно від типу акцентуації характеру, той же самий тип сімейного виховання в одному випадку може бути благотворним, таким, що коригує розвиток дитини, а в іншому – згубним, таким, що посилює відхилення в розвитку особи.

3-й тип – підлітки, у яких опірність педагогам і/або батькам викликана невмілими виховними діями (помилкова або ситуативна важковиховувана). Дослідження психологів показують, що значне число конфліктів і інших форм поведінки підлітків, що відхиляє, часто буває, як би спровоковано самим дорослим. Для корекції поведінки таких дітей немає необхідності, навпаки, в цьому випадку саме дорослий повинен переглянути свою поведінку.

4-й тип – підлітки, у яких опірність педагогічним діям викликана функціональними новоутвореннями особи (власне важковиховувана), – найскладніший, в сенсі встановлення контакту і подальшої роботи з підлітком.

Цей тип опірності педагогічним діям відноситься до власне важковихованості тому, що причина, дійсно, існує в самому підлітку, але в той же час не пов'язана з відхиленнями в розвитку вищих психічних функцій.

Дуже приблизні категорії дезадаптованих дітей і підлітків, що пройшли через етапи негативних психологічних новоутворень і мають загальне коріння і витоки для відхилень в поведінці і розвитку, можна представити таким чином [11, с. 85]:

1. Важковиховувані діти з наближеним рівнем дезадаптації, який обумовлений складнощами темпераменту, легкими дисфункціями мозку, порушеннями уваги, недостатністю вікового розвитку, особливостями соціально-психологічної і педагогічної ситуації виховання і розвитку.

2. Важкі підлітки, що не уміють вирішувати свої проблеми соціально прийнятним чином, з внутрішніми конфліктами, акцентуацією характеру, нестійкою емоційно-вольовою сферою, змінами особи, які під впливом сімейного оточення, виховання, стають явно вираженими і з часом необоротними.

3. Підлітки підвладні фрустрації, яким властиві стійкі форми саморуйнуючої поведінки, небезпечної для їх здоров'я (наркотики, алкоголізм); духовного і етичного розвитку (сексуальні відхилення, домашні крадіжки); майбутнього соціального становища (припинення навчання, втечі з дому); самого факту їх існування (схильність до суїциду, за допомогою якого усвідомлено позбавляються від переживань власної непотрібності, відсутності сенсу життя).

У зв'язку з цим, виникає необхідність в проведенні психолого-педагогічної реабілітації, яка мала б комплексний характер, оскільки в своєму арсеналі використовувала медичні, психологічні, педагогічні, соціально-правові заходи. Ефективність її багато в чому залежить від правильності і своєчасності поставленого діагнозу і відповідно до нього організованих заходів в рамках індивідуальної програми реабілітації.

Висновки. Враховуючи великі масштаби, а також вірогідні негативні наслідки проблему дезадаптації дітей і підлітків слід віднести до однієї з найбільш серйозних проблем сучасності, що вимагають невідкладних пошуків продуктивного рішення на практичному рівні.

Знайомство з теоретичними аспектами проблеми необхідне для формування концептуальних уявлень про суть феномена дезадаптації і для вибору відповідних методичних підходів до її профілактики, діагностики і корекції. Важливо зазначити, що схильність до поведінки з відхиленням залежить від наявності певних особистісних якостей особистості підлітка, до яких належать агресивність, тривожність, відсутність або слабкість вольового контролю емоцій, невідповідальність, демонстративність та інші.

Для психологічного коригування шкільної дезадаптації застосовуються індивідуальні та групові форми роботи із психологом: консультації, бесіди, тренінги. Ця робота спрямована на стабілізацію емоційної сфери дитини, зниження тривожності, зміцнення нервової системи, розвиток вольової регуляції й комунікативних навичок.

На заняттях з дітьми зі шкільною дезадаптацією використовуються різноманітні види психокорекції: ігрова терапія, арттерапія, казкотерапія, методи психодрами, аутотренінгу, релаксації, прийоми когнітивно- поведінкової психотерапії.

Потрібен комплексний підхід до психолого-педагогічної реабілітації дезадаптованих дітей і підлітків, який повинен забезпечуватися за рахунок взаємодії різних фахівців: психологів, фахівців з соціальної роботи, педагогів, лікарів та ін. Форми цих зв'язків можуть бути наступні: взаємна інформація про стан здоров'я дитини, її поведінку, спілкування з дорослими і дітьми; узгодження методів впливу, змісту і організації діяльності, в яку включається дитина, характеру спілкування з нею; використання інформації про дитину, здобутої одним фахівцем в діяльності іншого. Взаємодія підсилює позицію кожного фахівця, дозволяє забезпечити внутрішню єдність, цілісність реабілітаційного процесу, надає йому великої ефективності та цілеспрямованості.

Література

1. Белавіна Т. І. Соціальна дезадаптація молоді: чинники та умови / Т. І. Белавіна. – К.: ППНВ, 2004. – 140 с.
2. Диагностика и коррекция социальной дезадаптации подростков: Пособие для психологов, педагогов, психосоциальных и социальных работников / [Под ред. С. А. Беличевой]. – М.: Консорциум «Социальное здоровье России», 1999. – 267 с.
3. Дмітрієва О. А. Психологічні аспекти адаптації учнів в процесі навчання / О. А. Дмітрієва // Шкільному психологу усе для роботи. – 2009. – № 12 (грудень). – С. 16 – 19.
4. Клименко І. Деструктивна поведінка. Медико-біологічні фактори шкільної дезадаптації / Іван Клименко // Психолог. 2012. січень 2 (482) – С. 41 – 43.
5. Максимова Н. Ю., Милютіна Е. Л. Курс лекцій по детской патопсихологии: Учебное пособие. / Н. Ю. Максимова, Е. Л. Милютіна – Ростов н/Д.: Феникс, 2000. – 576 с.
6. Овчарова Р. В. Психологический портрет социокультурного и педагогически запущенного ребенка / Р. В. Овчарова. – Архангельск: ИППК, 1994. – 98 с.
7. Петрюк І. М. Соціально-педагогічна робота з дезадаптованими підлітками у загальноосвітній школі / І. М. Петрюк – Режим доступу: <http://www.psyh.kiev.ua>
8. Плевако О. Психолого-педагогічна характеристика старшокласників як об'єкта профілактичної роботи / Олена Плевако // Соціальна психологія. – 2008. №5. – С. 162 – 169.
9. Романовська Д., Боярин Л. Психологічна картина причин та наслідків соціальної і шкільної неадаптованості / Діана Романовська, Лілія. Боярин // Соціальний педагог. – 2012. – №9(вересень). – С. 15 – 21.
10. Социальная дезадаптация: Нарушение поведения детей и подростков / [Под ред. Н. В. Востриковой и др.]. – М.: Изд. дом Грааль, 2006. – 184 с.
11. Технологии социальной работы: Учебник / [Под общей ред. проф. Е. И. Холостовой]. – М.: ИНФРА – М., 2002. – 400 с.
12. Фіцула М. М. Педагогічні проблеми перевиховання учнів / М. М. Фіцула. – К.: Рад. школа, 2004. – 104 с.

Horonzhyk V.I.

Psychological and educational characteristics of senior students is the risk factor for the rise of disadaptation.

*Institute of upbringing problems of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
The article deals with psychological and educational characteristics of senior students and the risk factors for the rise of disadaptation (biomedical, psychological, social).*

Keywords: senior students, disadaptation, kinds of disadapted teenagers.